

Marcus Aurelius

PERSOONLIJKE NOTITIES

*Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien
door Simone Mooij-Valk*

Ambo | Amsterdam

INHOUD

WOORD VOORAF 9

INLEIDING

Het leven van Marcus Aurelius 15

Marcus en de Stoa 26

1 De betekenis van de filosofie voor Marcus Aurelius 26

2 Leven volgens de natuur 28

3 Saamhorigheid en dienst aan de gemeenschap 31

4 Aanvaarden wat het lot brengt 32

5 Goed en kwaad 33

6 De mens 34

7 Het bovennatuurlijke 36

8 De wijze 38

Marcus en de christenen 40

Karakteristiek, datering en overlevering van de

Persoonlijke notities 44

Noten 49

Stamboom van de familie van Marcus Aurelius 51

Beknopte bibliografie 52

PERSOONLIJKE NOTITIES

Boek Een 59

Boek Twee 68

Boek Drie 75

Boek Vier 84

Boek Vijf 98

Boek Zes 111

Boek Zeven 125

Boek Acht 140

Boek Negen 154

Boek Tien 167

Boek Elf 180

Boek Twaalf 192

Aantekeningen 203

Namenregister 235

Register van enkele belangrijke begrippen 239

WOORD VOORAF

Bij het maken van deze vertaling ben ik mij steeds bewust geweest van de lange en rijke traditie dankzij welke wij de aantekeningen van Marcus Aurelius kennen, en van het grote voorrecht in deze traditie een bescheiden plaats te mogen innemen. Mijn belangstelling voor de Stoa is van oude datum; zij gaat terug tot mijn studententijd. Maar tot voor kort namen andere verplichtingen en bezigheden mij te zeer in beslag om op dit gebied aan een werk van langere adem te beginnen.

Het boek van Marcus Aurelius is van bijzondere aard. Anders dan Seneca en Epictetus heeft hij niet de bedoeling anderen te beleren, maar richt hij zich tot zichzelf. Dit persoonlijke, naar binnen gekeerde karakter geeft het werk veel van zijn charme. De schrijver gunt ons een blik in zijn innerlijk leven, waardoor we bijna het gevoel krijgen dat we hem persoonlijk leren kennen. Ondanks alle verschillen in plaats, tijd, opvoeding en sociale positie hebben zijn overwegingen ook ons iets te zeggen.

Het was dus niet moeilijk het voor deze taak benodigde enthousiasme op te brengen en te behouden. Bij de uitvoering waren er echter wel moeilijkheden te overwinnen. De tekst van Marcus' werk is slecht overgeleverd en de edities verschillen dientengevolge soms op niet onbelangrijke punten. In hoofdzaak heb ik mij gehouden aan de editie van A.S.L. Farquharson, maar op enkele plaatsen heb ik gekozen voor de lezing van J. Dalfen. Ook het vinden van de juiste woorden voor Marcus' soms kronkelige gedachtegangen viel mij niet altijd licht.

Het spreekt vanzelf dat ik dit werk niet had kunnen volbrengen zonder de hulp en steun van anderen. In de eerste plaats gaat mijn dank uit naar prof.dr. S.L. Radt, die de tijd heeft willen nemen om mijn vertaling, boek na boek, kritisch te bekijken en mij steeds op de meest vriendschappelijke wijze ter zijde heeft gestaan. Dankzij zijn buitengewone kennis, ook van het postklassieke Grieks, en zijn scherpzinnig inzicht in tekstkritische problemen is menige, voor mij netelige, kwestie opgelost.

In filosofische en stilistische vragen kreeg ik hulp en goede raad van dr. A.J. Vanderjagt. Daarvoor en voor de hartelijke verstandhouding die er bij dit en ander werk, en daarbuiten, nu al zoveel jaren tussen ons bestaat, dank ik hem van harte.

Erkentelijk ben ik ook prof.dr. J.M. Bremer, die een eerste versie van de Boeken Een en Vijf heeft gelezen en van nuttige kanttekeningen voorzien.

Dat de gebreken die dit werk ongetwijfeld nog aankleven, alleen voor mijn rekening komen, spreekt vanzelf.

De belangstelling van mijn dochters voor mijn werk en het werk dat zij zelf verrichten, hebben mij eveneens geïnspireerd. Op een bepaald ogenblik immers vindt er in de verhouding tussen ouders en kinderen een omslag plaats en zijn het niet meer alleen de ouders die een voorbeeldfunctie kunnen vervullen. Dit te beleven is zeker een reden tot dankbaarheid.

Mijn echtgenoot, Hans Mooij, ben ik dankbaar voor het vertrouwen dat hij steeds in mij getoond heeft, voor de aandacht waarmee hij opeenvolgende versies heeft gelezen en commentarieerd en het allermeest voor zijn liefdevolle steun, van begin tot eind, bij deze onderneming.

Ten slotte wil ik, in navolging van de hoofdpersoon van dit boek, ook enigen die niet meer onder ons zijn, danken en herdenken.

In de eerste plaats mijn ouders, die mij door hun liefde een goede start in het leven hebben gegeven en mijn studie hebben mogelijk gemaakt.

Dan mevrouw L.J. Tels-Elias, die al vroeg mijn historische belangstelling heeft gewekt en in wier huis ik altijd zo graag kwam.

Van mijn leermeesters: prof.dr. G.H. Blanken, die in zijn leeraarstijd mij de eerste beginselen van het Latijn heeft bijgebracht en zijn leerlingen liet voelen dat literatuur mooi en belangrijk is; drs. R. van der Velde, een inspirerend leraar Grieks, die grote invloed heeft gehad op mijn keuze voor de oude talen; prof.dr. J.H. Waszink, de vereerde hoogleraar Latijn van vele generaties Leidse studenten, die zijn leerzame en boeiende colleges tot feestelijke gebeurtenissen wist te maken.

HET LEVEN VAN MARCUS AURELIUS

»De mensen zoeken een plek om zich terug te trekken, op het platteland, aan zee, in de bergen (en gewoonlijk wil je dat zelf ook maar al te graag). Maar dan begrijp je absoluut niets van filosofie. Nergens kan een mens zich immers rustiger en ongestoorder terugtrekken dan in zijn eigen ziel, vooral als hij in zijn binnenste zulke vaste overtuigingen heeft dat hij, zodra hij zich daarin verdiept, zich meteen volkomen gerust voelt. En met gerustheid bedoel ik niets anders dan innerlijk op orde zijn.

Die afzondering moet je jezelf steeds gunnen, en zo jezelf vernieuwen. Bondige en elementaire waarheden moeten het zijn, die, zodra ze in je opkomen, in staat zijn alle zorgen van je af te spoelen en je, bevrijd van je ergernis, weer terug te sturen naar je dagelijks leven.« (IV.3)

Dit citaat uit de aantekeningen die Marcus Aurelius voor eigen gebruik maakte, gunt ons een blik in zijn persoonlijke leef- en denkwereld. Het toont ons hoe hij inderdaad in twee werelden leefde. Het dagelijks leven, dat is voor hem de wereld van het hof en het legerkamp, de wereld van de plicht; van vele verplichtingen en beslommeringen die hem zorgen en vaak ergernis baren. Werkelijk thuis voelt hij zich alleen in zijn andere wereld, die van de filosofie. Die stelt hem in staat het hof en de andere mensen te verdragen en zelf verdraaglijk te zijn voor anderen. Het hof noemt hij zijn stiefmoeder; zijn echte moeder, bij wie hij kan uitrusten, is de filosofie (VI.12).

Zijn positie als keizer bracht mee dat Marcus Aurelius weinig of geen tijd had voor de filosofische lectuur en studie waar zijn hart naar uitging. Maar ogenblikken van bezinning en inkeer moest hij zich wel gunnen.

‘Graaf in je binnenste. Daar is de bron van het goede,’ zegt hij elders (VII.59). Die bron borrelt steeds weer fris op, spoelt alle verontreinigingen weg en geeft nieuwe kracht.

De neerslag van deze ogenblikken van filosofische reflectie is te vinden in het boek dat ons is overgeleverd onder de titel *Ta eis heauton*, wat letterlijk vertaald zoveel betekent als *De dingen* (die hij zegt) *tot zichzelf*. Gangbare vertalingen in moderne talen zijn *Pensées*, *Meditations*, *Selbstbetrachtungen*, *Zelfbespiegelingen*. Ik heb gekozen voor de vertaling *Persoonlijke notities*.

Een andere kant van het persoonlijke en intieme leven van Marcus Aurelius leren we kennen uit zijn correspondentie met Fronto, zijn leraar in de Latijnse retoriek, met wie hij een zeer hartelijke verhouding had. In deze briefwisseling uit de jaren 138-166 komen het huiselijk leven, de studie en andere bezigheden van beide schrijvers uitvoerig aan de orde.

Om het openbare leven van Marcus Aurelius te reconstrueren, beschikken we over hetzelfde soort gegevens waarop ook de biografieën van andere keizers berusten: antieke levensbeschrijvingen en berichten van historici uit de oudheid, inscripties, munten, afbeeldingen en portretten, het ruitersstandbeeld van het Capitool en de beroemde zuil die nog altijd te zien is op Piazza Colonna in Rome en dit plein zijn naam geeft.

Marcus Aurelius werd op 24 april 121 als Marcus Annius Verus in Rome geboren, onder de regering van keizer Hadrianus (117-138). Van de vele namen en titels die hij heeft gedragen, is Marcus de enige die hij van zijn geboorte tot zijn dood heeft gehad, en met deze naam zullen we hem in het hierna volgende noemen.

De familie van Marcus' vader was, zoals veel van de aanzienlijke geslachten die aan het eind van de eerste eeuw op de voorgrond traden, van Spaanse afkomst. Zowel zijn grootvader Annius Verus als zijn overgrootvader van moederszijde, Lucius

Catilius Severus, had belangrijke functies bekleed, waaronder meerdere consulaten en de prefectuur van de stad Rome. Zijn moeder, Domitia Lucilla, was de erfgename van een groot fortuin. Zijn vader, eveneens Marcus Annius Verus genaamd, stierf jong, in het jaar dat hij praetor was, waarschijnlijk 124, toen Marcus nog maar drie jaar oud was. Er was nog een jonger zusje, Cornificia.

In het eerste boek van zijn *Persoonlijke notities* somt Marcus alle personen op die hij dankbaar is voor hun bijdrage aan zijn vorming. Het is interessant te zien wie hij dankt en waarvoor.

Na de dood van zijn vader werd Marcus geadopteerd door zijn grootvader Annius Verus, bij wie hij als jongen ook een tijdlang in huis heeft gewoond. Deze grootvader is de eerste die hij noemt onder de mensen aan wie hij iets te danken heeft. Later keerde hij, misschien vanwege de minder goede verhouding met de maîtresse van Annius Verus, waarop hij in 1.17 zinspeelt, weer terug in het huis van zijn moeder op de Caelius, een heuvel aan de zuidkant van Rome, toen evenals nu een wijk van fraaie villa's en tuinen.

Domitia Lucilla was een zeer ontwikkelde vrouw, in wier huis Griekse geleerden en redenaars verkeerden. Zonder twijfel heeft zij grote invloed op haar zoon gehad, al is die niet in de eerste plaats op intellectueel terrein te zoeken. In zijn boek dankt hij haar voor het voorbeeld dat zij hem gaf van vroomheid, vrijgevigheid, zuiverheid van gedachten en sobere levenswijze. Ook uit de correspondentie met Fronto, met wiens vrouw zij goed bevriend was, krijgen we een beeld van de liefdevolle verhouding tussen moeder en zoon.

Voor de intellectuele vorming van de jonge Marcus is zijn overgrootvader, L. Catilius Severus, van grote betekenis geweest. Hij zorgde ervoor dat de jongen niet naar school ging, maar thuis les kreeg van de beste leraren. Een aantal van hen wordt in de *Notities* met dankbaarheid genoemd.

Naast de vakken lezen, schrijven en rekenen omvatte het elementaire onderwijs in de kringen waartoe Marcus behoorde na-

tuurlijk ook het verzorgd spreken in het Latijn, Griekse taal en literatuur, meetkunde, muziek en tekenen. Met name noemt hij zijn tekenleraar, Diognetus, die zijn belangstelling voor de filosofie gewekt heeft, zozeer zelfs dat hij op twaalfjarige leeftijd als filosoof wilde leven en op de grond ging slapen; alleen de bezorgdheid van zijn moeder voorkwam dat hij zich een al te grote ascese oplegde.

Na het elementaire onderwijs volgden lessen in filosofie, recht en retorica. Onder de filosofieleraars namen de stoïcijnen de voornaamste plaats in. Belangrijker nog dan deze leraren was Quintus Junius Rusticus, een patriciër die ook politiek actief was en aanhanger van de Stoa. Hij was het die Marcus in aanraking bracht met het werk van Epictetus; daardoor en door zijn persoonlijk voorbeeld heeft hij grote invloed gehad op de ontwikkeling van de jonge Marcus.

We weten dat Hadrianus, zelf kinderloos, de carrière van Marcus altijd begunstigd heeft en al vroeg plannen voor hem had. Reeds in 128 benoemde hij hem in het priestercollege van de Saliï.¹ Het kind maakte zich de archaische formules van het ritueel met grote ijver eigen en vervulde zijn taken nauwgezet. In 136 arrangeerde Hadrianus een verloving met Ceionia Fabia, de dochter van Lucius Ceionius Commodus.² Deze Commodus (niet te verwarren met Commodus, de zoon en opvolger van Marcus) was door Hadrianus geadopteerd met de bedoeling dat hij hem zou opvolgen. In 137 echter stierf hij en moest Hadrianus opnieuw naar een opvolger uitzien. In februari 138 adopteerde hij Titus Aurelius Antoninus, die door zijn huwelijk met Annia Faustina een oom van Marcus was. Tegelijkertijd vonden, op uitdrukkelijke wens van Hadrianus, twee andere adopties plaats. Antoninus adopteerde Marcus en de zoon van de overleden Commodus, Lucius. De verloving met Ceionia werd verbroken en een nieuwe werd tot stand gebracht met Faustina de jongere, dochter van Antoninus. Waarschijnlijk vond Hadrianus Marcus nog te jong voor directe opvolging en beschouwde hij Antoninus, die ten tijde van zijn adoptie al een-

envijftig jaar oud was, als een tussenkeizer. Het is veelzeggend dat, ondanks de grote invloed die Hadrianus zonder twijfel op het leven van Marcus heeft gehad, hij in de *Notities* niet genoemd wordt.

In juli van hetzelfde jaar 138 stierf Hadrianus en besteed zijn adoptiefzoon, als keizer bekend onder de naam Antoninus Pius, de troon. Voor Marcus bracht dit alles grote veranderingen mee, en niet alleen wat betreft zijn naam. Door zijn adoptie kreeg hij de namen Marcus Aelius Aurelius Verus en was hij genoodzaakt het huis van zijn moeder te verlaten om zijn intrek te nemen in het keizerlijk paleis op de Palatijn. Hij deed dit met tegenzin. Toen men hem naar de redenen daarvan vroeg, wees hij op de morele gevaren die het uitoefenen van de keizerlijke macht met zich meebrengt. Het beeld dat we van hem krijgen in deze periode van zijn leven is dat van een serieuze jongeman, bescheiden en vriendelijk, die nog wel plezier kon hebben in sport, jagen en de genoegens van het buitenleven, maar zich onder invloed van de filosofie daarvan steeds meer afwendde.

Meer nog dan vroeger werd er nu aandacht besteed aan zijn studie en opleiding, en daar kwamen in toenemende mate bestuurlijke en sociale verplichtingen bij.

Naast de studie van het recht nam de retorica de voornaamste plaats in. In deze jaren begint de intensieve briefwisseling met Fronto, die voortgezet zou worden tot 166, het jaar van Fronto's dood. Als gezegd geven deze, in het Latijn gestelde, brieven ons een beeld van het dagelijks leven van Marcus en zijn naaste familie, zijn bezigheden en ontspanning, het wel en wee van Faustina, met wie hij in 145 in het huwelijk trad, en de kinderen die al spoedig geboren werden. Ook verkoudheden van Marcus en de jicht van Fronto blijven niet onvermeld. De vertrouwelijke omgang met deze vaderlijke vriend heeft veel voor Marcus betekend. *Philostorgos*, hartelijk, noemt hij hem, met een Grieks woord. De Romeinen, vooral de patriciërs, kennen, volgens Fronto, dat begrip niet, en ook Marcus weet het in het Latijn blijkbaar niet uit te drukken. Toen Marcus' belang-

stelling omstreeks zijn vijftiengste jaar geheel verschoven was van de retorica naar de filosofie, betreurde Fronto dit natuurlijk zeer, maar op het persoonlijke vlak gaf het geen verwijdering. Ook Fronto wordt met dankbaarheid genoemd in de *Notities*, niet echter vanwege zijn lessen in de retoriek, maar omdat hij Marcus heeft gewezen op de morele gevaren die de heerser bedreigen, en vanwege zijn warme vriendschap.

Over Faustina, die haar man veertien kinderen schonk, is veel kwaad gesproken. Vermoedelijk berust haar slechte naam vooral op het feit dat men zich niet kon voorstellen dat Commodus, die zich ontpopte als een keizer in de traditie van Nero, werkelijk een zoon van Marcus was. Zelf spreekt deze echter met genegenheid over haar en haar dood in 176 was een grote slag voor hem. Van hun kinderen waren bij zijn eigen dood in 180 alleen Commodus en drie dochters nog in leven.

Onder de regering van Antoninus Pius heeft Marcus zich langdurig kunnen voorbereiden op zijn toekomstige taak. Antoninus was een wijs heerser, die mild, maar met vaste hand het rijk bestuurde. Tijdens zijn regering bekleedde Marcus verschillende keren het consulaat en maakte hij deel uit van de kring van naaste adviseurs van de keizer. De onderlinge samenwerking en verhouding tussen de keizer en zijn adoptiefzoon moet bijzonder goed geweest zijn. Met grote liefde en bewondering heeft Marcus het karakter van deze vaderlijke leidsman, die steeds een voorbeeld voor hem is gebleven, geschetst. Hij is de laatste die genoemd wordt voordat Marcus het eerste boek afsluit met een dankzegging aan de goden.

Ook de antieke en latere historici hebben niets dan lof voor Antoninus Pius. Na de regering van Nero (54-68) en de onrust van het driekeizerjaar 69 was er onder de zogenaamde adoptiefkeizers Nerva, Trajanus en Hadrianus een tijd van rust en voo spoed aangebroken. Na de verovering van Dacië (het huidige Roemenië) onder Trajanus werd het rijk niet meer uitgebreid. Aan de grenzen behoeften nog geen verdedigingsoorlogen gevoerd te worden. Deze gelukkige toestand duurde voort onder

de regering van Antoninus Pius (138-161). De regering van Marcus zou echter gekenmerkt worden door een reeks van oorlogen en andere rampen.

We mogen wel aannemen dat Marcus Aurelius Antoninus Augustus, zoals hij nu officieel heette, met een zwaar hart zijn taak aanvaardde. Overeenkomstig de bedoeling van Hadrianus stond hij er bij zijn ambtsaanvaarding op dat zijn adoptiefbroer Lucius Verus medekeizer werd. Door de lange samenwerking met Antoninus Pius was hij aan een gedeelde macht gewend geraakt. Wellicht hoopte hij ook op hulp en steun van de tien jaar jongere Lucius.

De moeilijkheden lieten niet lang op zich wachten. In de herfst van 161 vond er een zware overstroming van de Tiber plaats, die velen dakloos maakte. Ernstiger was het dat de Parthenkoning Vologaeses van de troonswisseling gebruik probeerde te maken door een inval te doen in Armenië. Een Romeins legioen werd vernietigend verslagen. In grote haast werden troepen van de noordgrenzen naar het oosten gedirigeerd. Lucius nam persoonlijk het opperbevel op zich.

Terwijl deze zich vermaakte in de grote steden van Klein-Azië, voerden bekwame generaals de oorlog, zodat Lucius in 166 als triomfator in Rome kon terugkeren. Avidius Cassius, die een belangrijk aandeel had gehad in de krijgsverrichtingen, bleef achter als gouverneur van Syrië. Ondanks dit militaire succes waren de gevolgen van de oorlog rampzalig. De troepen brachten namelijk bij hun terugkeer een epidemie mee – van welke ziekte, pokken, vlektyfus of builenpest, is niet duidelijk – die vele jaren zou duren en bij de dood van Marcus in 180 nog niet was uitgewoed. Hoewel het waarschijnlijk overdreven is om, zoals sommige onderzoekers wel gedaan hebben, aan te nemen dat de helft van de bevolking aan de ziekte ten prooi viel, staat het vast dat de burgerbevolking zware verliezen heeft geleden en dat in het leger zulke bressen zijn geslagen dat nieuwe, buitengewone, lichten noodzakelijk waren. Daarnaast vaardigden de keizers een wet uit dat iedereen in het hele rijk offers moest brengen om de goden te

verzoenen. In Rome vonden speciale reinigingsriten plaats en hield men *lectisternia*, godenmaaltijden, waarbij volgens een zeer oud, nog uit de vroege tijd van de Republiek stammend ritueel, de godenbeelden aanlagen aan een feestmaal.

Intussen was de toestand aan de noordelijke grenzen eveneens kritiek geworden. Germaanse stammen, de Marcomanni en de Quadi, zelf in het nauw gebracht door grote migraties van de Goten in Oost-Europa, waren de Brennerpas overgetrokken en doorgedrongen tot in de buurt van het tegenwoordige Triëst. In het voorjaar van 168 vertrokken Marcus en Lucius naar het strijdtoneel.

De rest van zijn regeringsperiode heeft Marcus grotendeels aan de grenzen van het rijk doorgebracht. In 169 stierf Lucius en stond hij er alleen voor. Achtmaal overwinterde hij in het legerkamp Carnuntum, aan de bevroren Donau, zoals zijn biograaf huiverend vermeldt. In deze jaren is hij erin geslaagd, deels met militaire middelen, deels door diplomatie, de situatie weer onder controle te krijgen. Zelfs was er sprake van de inlijving van twee nieuwe provincies, Marcomannia en Sarmatia, ongeveer overeenkomend met het huidige Bohemen en Moravië, en romanisering van de aldaar woonachtige stammen. Na de dood van Marcus zijn deze plannen door Commodus echter niet gerealiseerd. Het officiële relaas van de Romeinse successen in deze veldtochten is af te lezen van de erezuil op Piazza Colonna. Daar zien we de zegevierende Romeinen en de verslagen, om genade smekende 'barbaren'. Van Marcus' eigen gevoelens bij deze gebeurtenissen tonen zijn *Persoonlijke notities*, waaraan hij in deze jaren werkte, ons een glimp (x.10).

Een onderbreking van de oorlogvoering, zij het geen aange-name, deed zich voor in 175. In de lente van dat jaar liet Avidius Cassius, de gouverneur van Syrië die een belangrijke rol had gespeeld in de Parthenoorlog, zich tot keizer uitroepen. Deze rebellie maakte het vertrek van Marcus naar het oosten noodzakelijk. Voordat het keizerlijk gezelschap, inclusief Faustina en de in allerijl uit Rome ontboden kroonprins Commodus, vertrok-

ken was, was het gevaar echter al bezworen. Avidius Cassius werd vermoord door een van zijn eigen officieren en de opstand zakte in elkaar. Niettemin ging de reis door. Waarschijnlijk achtte Marcus het noodzakelijk door zijn persoonlijke aanwezigheid de gemoederen tot rust te brengen en de positie van Commodus als opvolger te bevestigen. Toen aan Marcus het afgehouden hoofd van Cassius werd gebracht, wilde hij het niet zien en liet hij het begraven. De medeplichtigen aan de opstand werden met grote vergevingsgezindheid behandeld.

Via Bithynië en Cappadocië, waar Faustina is gestorven, ging de tocht door Syrië en het toenmalige Palestina naar Egypte. Op de terugweg deden Marcus en Commodus Athene aan, waar beiden zich lieten inwijden in de mysteriën van Eleusis. Ook stelde Marcus in Athene vier leerstoelen in, respectievelijk voor de filosofie van Plato, Aristoteles, de Stoa en Epicurus.

In de herfst van 177 was het gezelschap terug in Rome, waar Marcus samen met Commodus, nu officieel mederegent, een triomf vierde. Het volgend jaar vertrokken de twee keizers weer om de oorlog te hervatten. De Romeinen waren nu definitief aan de winnende hand en bezetten grote stukken van het vijandelijk gebied. Blijvende gevolgen hebben deze overwinningen echter niet gehad.

Op 17 maart 180 is Marcus, na een kort ziekbed, gestorven in Sirmium, dicht bij het tegenwoordige Belgrado.

Overzien we zijn leven, dan kunnen we wel zeggen dat het voor Marcus niet gemakkelijk geweest kan zijn. Als kind had hij een slechte gezondheid en was hij ernstig en in zichzelf gekeerd. Als adolescent en jongeman voelde hij zich blijkbaar beter en kon hij wel genieten van balspel, jacht en buitenleven. Ook zou hij een liefhebber van worstelen geweest zijn. Maar in de brieven aan Fronto lezen we al spoedig ook weer over vermoeidheid en maagklachten. Herhaaldelijk spoort Fronto hem dan ook aan meer te rusten en te slapen, maar kennelijk viel het Marcus moeilijk zich echt te ontspannen.